

Allahverdiyeva Nuranə Elçin qızı¹⁰
**XOCAVƏND RAYONU TOPONİMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ
 NOMENKLATUR TERMINLƏR**

Hər hansı elm, təhsil və sənət sahəsində işlənən əsas termin və anlayışların məcmusu, siyahısı *nomenklatura* adlanır. Nomenklatur terminlər coğrafi obyektlərin adlarının yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir və əsas yer tutur. Bu terminlər yer adlarının yaranmasında iştirak edirsə, bu proses Azərbaycan dilinin qrammatik qaydaları əsasında reallaşır. Deməli, *nomenklatur terminlər* toponimlərin yaranmasında iştirak edən sözlərdir.

E.M.Murzayev "Oçerki toponimiki" əsərində vurğulayır ki, terminlər toponimika elminin əsası təşkil edir, bu vahidlər sintaktik yolla yaranan yer adlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu vahidlər təkliddə toponim hesab olunmur, onlara təyin olunan hissə əlavə edildikdə toponimik vahidə çevrilmiş olur. Buna görə də nomenklatur terminlər və ya coğrafi terminlər toponimlərin yaranmasında əsas yer tutur [14, səh. 13].

Azərbaycan dili nomenklatur terminlərin toponimlərin yaranmasında iştirak etməyinə əlverişli imkan yaratması baxımından zəngin bir dildir.

Azərbaycan toponimiyasındakı toponimik terminləri aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür:

- Yaşayış məntəqələrinə aid toponimik terminlər;
- Relyef formalarına aid toponimik terminlər;
- Hidronimlərə aid toponimik terminlər;
- Ölkənin tarixi keçmişi ilə bağlı olan toponimik terminlər;
- Mövqe bildirən və təbii sərvətləri əks etdirən toponimik terminlər;
- Spesifik toponimik terminlər;
- Din və mövhumatla əlaqədar olaraq yaranmış toponimik terminlər [10, səh. 169].

Tədqiqat apardığımız Xocavənd rayonu ərazisində yaşayış məntəqələrinə aid toponimik terminlərə *şəhər, kənd, qəsəbə, oba, binə, qışlaq* və s. sözləri nümunə göstərmək olar.

Rayon ərazisində **kənd** terminin iştirakı ilə yaranan *Ağkənd, Dərəkənd, Qarakənd, Kəndxurd, Quzumkənd, Ağcakənd, Yenikənd, Mirikənd* yaşayış məntəqələrinin adları aiddir.

Əhalisinin çoxu iqtisadi, sənaye, sosial, tarixi, mədəni, turizm obyektlərində, dövlət idarəetmə orqanlarında işləyən, şəhərə nisbətən kiçik inzibati ərazi vahidi adlanan **qəsəbə** yaşayış məntəqəsi adlı terminlə rayon ərazisində iki yaşayış məntəqəsinin adı qeydə alınmışdır: *Hadrut, Qırmızı Bazar qəsəbələri*.

Oba termini vasitəsilə yaranan yaşayış məntəqəsi olan *Xanoba* kəndinin adında bu söz "*köçərilərin müvəqqəti məskən saldığı yer*" mənasında işlənmişdir. Bu yaşayış məntəqəsi Qarabağ xanlarına məxsus məntəqələrdən biri olmuşdur [5, səh. 239]. Bu terminin köməyi ilə yaranan bəzi yaşayış məntəqələrinin adlarında söz "*qışlaqda mal-qara saxlanılan yer*" mənasında da qeydə alınmışdır.

Binə coğrafi termini rayon ərazisində *Binəkənd*in adında qeydə alınmışdır. Bu söz toponimiyada həm ayrılıqda, həm də topokomponent kimi geniş yayılaraq "*kənddən kənarda təsərrüfat məqsədilə yaradılan yer, yurd*", müvəqqəti yaşayış yerləri böyüyüb yaşayış məntəqəsinə çevrildikdə isə "*daimi yaşayış yeri*" mənasında işlənir [5, səh. 98].

Azərbaycan toponimiyasında relyef formalarına aid terminlər üstünlük təşkil edir. Bu terminlər də 3 qrupda sistemləşir:

- a) *müsbət relyef formalarına aid terminlər*
- b) *mənfi relyef formalarına aid terminlər*
- c) *düzənlik terminləri*

Hazırda dilimizdə **dağ** şəklində işlənən müsbət relyef formalı coğrafi termin Xocavənd rayonu ərazisindəki bir çox oronimlərin yaranmasında fəal şəkildə iştirak etmişdir.

Toponimik ədəbiyyatlarda *Ərgünəş* şəklində təqdim olunan **Argünəş** oronimiyaxınlığındakı dağlardan hündür olmasına və günəş şüası ilk dəfə həmin dağın zirvəsinə düşməsinə görə belə adlandırılmışdır [5, səh. 46].

Xocavənd rayonunda Qarabağ silsiləsinin cənub hissəsində coğrafi obyektlərdən biri də **Ziyarət dağı** adlanır. Azərbaycan dilində də bu söz "*hörmət əlaməti olaraq birini görməyə gəlmə*" mənasında izah edilir. Bu mənə dağın adı üçün səciyyəvi ola bilər. Buna görə də toponim "*ziyarət*", "*sitayış edilən yer*" kimi mənalandırmaq mümkündür.

Xocavənd rayonu ərazisində Əmiranlar kəndinin şimalında yerləşən **Kaftarlı dağı**nın yerləşdiyi ərazi əvvəllər sıx meşəlikdən ibarət olduğuna görə burada yırtıcı çöl heyvanı kaftara çox təsadüf edilirdi və bu səbəbdən də dağın adı belə adlandırılmışdır.

Azərbaycanın Qarabağ dağ silsiləsində yerləşən ən yüksək zirvələrdən biri də **Böyük Kirs dağı**dır. Dağın adındakı böyük sözü bu dağı Qarabağ silsiləsindəki *Kiçik Kirs dağı*ndan fərqləndirmək üçün verilmişdir - hündürlüyü 2725 m olan Böyük Kirs dağı Kiçik Kirs dağından 379 m hündürlükdədir [11, səh. 140].

Kirs sözü Daşkəsən dialektində "*küləyin çökək yerə topladığı qar*", Zaqatala dialektində isə "*xörək adı*" kimi işlənərkəndir. Qarabağ ərazisi dialektlərində bu söz "*uca dağ*" mənasını da verir [1, səh. 282].

Bundan başqa rayon ərazisində dağ termininin iştirakı ilə yaranan *Bəylik dağı, Bəytəpə dağı, Böyük Oxlu və Kiçik Oxlu dağı, Daşlı dağı, Xaçmaz dağı, Xışqalas dağı, Quşçular dağı* oronimlərinə də rast gəlmək mümkündür.

¹⁰ BAAU-nun dissertanti

Qaya dağların müəyyən hissəsində daş süxurları olan çətin keçilən yer mənasında işlənən coğrafi terminlərdən biridir. Bu terminə Xocavənd rayonu ərazisində olan bir sıra oronimlərdə rast gəlmək mümkündür. **Ballı qaya, İt uçan qaya, Kəmər qaya, Qara qaya, Sarı qaya, Uluqaya** müsbət relyef formalarının adları qaya coğrafi termininin iştirakı ilə formalaşmışdır.

Yal hündür bir yerin təpəsinə, yoxuşun başına deyilir. **Çuxuryal, Edilli yalı, Xırman yalı, Kuhul yalı, Mənsur yalı, Murğuzlu yalı, Tuğ yalı** oronimləri rayon ərazisində yal komponenti ilə yaranan yer adlarındandır.

Müsbət relyef forması olan **təpə** termini ətəyi ilə zirvəsi arasında hündürlüyü 200 metrədən artıq olmayan yüksəklikdir. Tədqiqatını apardığımız rayonun ərazisində **Adsız təpə, Alı təpəsi, Canavartəpə, Daşlı təpə, Daşlıq təpə, Göy təpə, İlanlı təpə, Maraltəpə, Tək təpə** oronimləri qeydə alınmışdır.

Mənfi relyef formalı coğrafi terminlərə **çökək, çuxur, dərə, çala, qobu** və s. aiddir.

Dərə oronimiyada relyefin mənfi formalarından biridir. **Çaqqalı dərə, Dəhnə dərəsi, Dəmirçi dərəsi, Dəyirman dərəsi, Göllü dərə, Hatut dərəsi, Xan Hüseyin dərəsi, Qaranlıq dərə, Qələm dərəsi, Qırğın dərə, Qızıldərə, Qurd dərəsi, Pambıqlı dərə, Pişikli dərəsi, Yorgən dərəsi, Üzərlik dərə** bu coğrafi adın köməyi ilə yaranan yer adlarıdır.

Qobu sözü monqol mənşəli olan coğrafi terminlərdən biridir. Sel və çay sularının uzun müddət axması və ya zəlzələ nəticəsində əmələ gələn çuxur, çuxur yer, uzun dərə mənasında işlənən bu terminin köməyi ilə Xocavənd rayonu ərazisində bir sıra oronimlərə rast gəlik. **Ağ qobu, Çaqqal qobusu, Quru qobu** Xocavənd ərazisində mövcud olan oronimlərdəndir ki, qobu termini vasitəsilə yaranmışdır.

Düz termini enişli, yoxuşu, çuxuru, təpəsi olmayan, hamar yerdir. Bu söz Xocavənd rayonunda coğrafi adların tərkibində həm termin kimi (*Alxan düzü, Ağyoxuş düzü, Anabat düzü, Çəkət düzü, Haramı düzü, Qarqar düzü, Qızaran düzü, Enli düz, Ergi düzü*), həm də tərkib hissə kimi (*Arpadüzü kəndi*) işlənir.

Ölkənin tarixi keçmişliyi ilə bağlı olan toponimik terminlərə **peşə, ləqəb, titl** və vəzifə adları daxildir ki, bunlar da toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu silsilədən olan terminlərə **ağa, alp, baba, bəy/bay, xan, dəli, məlik, keşiş, molla, seyid, mir, hacı, vəli, azat, soltar/sultan, əmir** daxildir. Bunların bir qismi Xocavənd ərazisindəki toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edib.

Bəy/bay termini toponimiyada çox zaman tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan, zəngin, irəli gələn şəxs, bu zümərəyə mənsub adamların adına əlavə edilən şəxslərin adı ilə yaradılan yer adlarında işlənmişdir. Rayon ərazisində belə adlara – **Bəylik bağı, Bəylik dağı, Bəylik qışlağı, Bəytəpə dağı** oronimlərinə rast gəlik. Bu toponimlərdə bəy sözü titl mənasında işlənir və *“bəyə məxsus yer”* kimi mənada işlənir.

Əmir ərəb mənşəli söz olub mənası *“hökmdar”, “padşah”* deməkdir. Rayonda mövcud olan yaşayış məntəqəsi **Əmiranlar** kəndinin adını bəzi mənbələrdə Əmirallar [11, səh. 198] formasında görürük. Əsl yazılış forması *Əmiralılar* şəklində olmalıdır. Kəndin adını *əmiralı* nəslinə mənsub olan ailələr saldıqı üçün belə adlandırılmışdır [5, səh. 182]. *“Əmiralılar nəslinə mənsub olanlar”* mənasını verən bu toponim etnotoponimdir.

Hacı Məkkəni ziyarət edən şəxsə verilən ləqəbdır və şəxs, nəsil, tayfa adı vasitəsilə toponimiyaya daxil olmuşdur. **Hacı Əlikərəm yatağı, Hacıkərim kəhrizi, Hacı bağı** mikrotoponimləri bu termin vasitəsilə yaranmış yer adlarıdır.

Mir termininə insan adlarının tərkibində yer adlarında rast gəlinir. Bu söz bəzi sözlərin və adların əvvəlinə artırılaraq onların seyid nəslindən olduğunu göstərir. **Mirikənd** kəndinin adı bu yolla yaranan toponimlərdəndir.

Molla ərəbcə *“alim”, “dini təbliğ edən şəxs”* mənasında işlənir və dini titl kimi toponimlərin yaranmasında iştirak edir. **Molla dərəsi, Molla Nəsrəddin** yolu belə mikrotoponimlərdəndir.

Yer adlarının yaranmasında mövqe və cəhət bildirənbir sıra terminlər iştirak edir. Mövqe bildirən toponimik terminlərə - *quzey, güney, qiblə, namazgah, yanı, aralıq, yuxarı, aşağı* sözlərini nümunə göstərə bilərik. Xocavənd rayonu ərazisində bu terminlərin köməyi ilə yaranan bəzi toponimlərə nəzər salaq.

Aşağı bulaq Tuğ kəndində mövcud olan hidronimlərdən biridir. Rayon ərazisində **Yuxarı bulaq** və **Orta bulaq** da olduğuna görə onlardan aşağı ərazidə yerləşən bulağın bu şəkildə adlandırıldığını düşünürük.

Xocavənd rayonunun 1923-cü ilədək adı **Aşağı Qaranlıq** olmuşdur. Tarixən Qaranlıq şəklində işlənən söz sonralar səs tərkibinin dəyişməsi ilə Qaranlıq formasında işlənmişdir. Yaşayış məntəqəsinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olaraq toponim belə adlandırılmışdır. Məntəqə adını həmin ərazidə yerləşən Qaranlıq dağından almışdır.

Güney/günəy/günay/günəvar formalarında olan bu coğrafi termin *cənub* mənasını verir. *“Gün düşən yer”, “gün tutan yer”, “günəşli yer”* mənasını verən [2, səh. 313] bu sözə **Güneyxırman, Güneyçartar** kəndlərinin adlarında rast gəlik.

Quzey/quzoy/quz/qızo şəklində olan bu söz *şimal* mənasını verir. **Quzeyxırman, Quzeyçartar** kəndlərinin adlarında rast gəlinən bu söz *“günəş görməyən yer”, “həmişə kölgəli yer”* [3, səh. 228] mənasında işlənmişdir.

Yuxarı bulaq Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən hidronimdir. Digər hidronimlərdən fərqləndirmək üçün coğrafi yerləşməsinə görə bu şəkildə adlandırılmışdır.

Yuxarı qışlaq Xocavənd rayonu ərazisində tərkibində “yuxarı” sözü işlənən coğrafi obyektlərdən biri də Yuxarı qışlaq obyektidir. Heyvandarlıqla əlaqədar olaraq ailələr yaşayış məskəni bir qədər yüksəklikdə qışlaq ərazidə saldıqına görə toponimə belə ad verilmişdir.

Spesifik toponimik terminlər xarici görünüşü ilə bağlı terminlərdir ki, rayon ərazisində mövcud olan bir çox

toponimlərin yaranmasında iştirak edir. Bu terminlərə *ağ, boz, qara, qırmızı, göy, sarı, dəhnə, bağırsaq, şah* spesifik sözləri aiddir.

Ağ sözü toponimlərin tərkibində rəng, içməyə yararlı, böyük, təmizlik mənalarda işlənir. **Ağ cığır, Ağ qobu, Ağ yoxuş, Ağbulaq kəndi, Ağburun kəndi, Ağdam kəndi, Ağdaş, Ağkənd** kəndi toponimlərinin yaranmasında iştirak edib.

Xocavənd rayonu ərazisində bu sözün köməyi ilə yaranan toponimlərdən bir neçəsinə nəzər salaıq.

Ağkənd toponimi *ağ* və *kənd* sözlərindən ibarət olub tərkibindəki *ağ* sözü rəng mənasında deyil, “*uca*”, “*yüksək*”, “*keyfiyyətli*” mənalarda işləndiyini də görürük.

Ağbulaq kəndinin də adı göründüyü kimi, *ağ* və *bulaq* komponentlərindən ibarətdir və buradakı *ağ* sözünü “*yeraltı suların yer üzünə çıxdığı çeşmə*” kimi mənalandırmış mümkündür.

Yer adlarının yaranmasında əsas qaynaq rolunu oynayan vahidlərdən bir də **qara** sözüdür ki, Azərbaycan onomastik sistemində geniş yayılmışdır və onun bir çox məna çalarlarından – *hündür, böyük, geniş, aşağı, rəng, qorxulu* istifadə olunmuşdur. Ərazidə **Qaradağlı, Qaradərə, Qaradolaq məzrəsi, Qarakənd, Qara qaya, Qaratəpə, Qarazəmi** toponimlərinin yaranmasında bu sözəndən istifadə olunmuş və müxtəlif mənalarda işlənmişdir.

Qara qaya toponimində *qara* sözünün rəng mənasını ifadə etməsinin səbəbi qayanı təşkil edən süxurların tünd rəngdə olmasıdır.

Qarabulaq toponimində *qara* sözü su ilə bağlı sözlərlə birləşib toponimlər yaratdıqda burada suyun rəngi nəzərə alınır, həmçinin belə su bir sıra xəstəliklərə səbəb ola biləcəyinə görə “*pis su*” mənasında başa düşülür.

Sarısözü suyun, süxurun, dağın, zirvənin rəngi məna çalarlarında işlənir və Xocavənd rayonu ərazisində qeydə alınan **Sarı qaya** oronimi buna nümunədir. “*Sarı rəngə çalan qaya*” mənasında olan bu toponimə Daşkəsən, Gədəbəy, Füzuli, Kəlbəcər, Laçın, Qazax, Qubadlı, Şuşa ərazilərində də rast gəlinir.

Göy sözü toponimlərin tərkibində rəng və yaşillıq mənalərini bildirir. **Göy təpə** orfoqrafik obyektində müxtəlif tarixi dövrlərə aid maddi-mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir.

Qırmızı sözü obyektin rəngi ilə əlaqəli yaranan toponimlərdə işlənir. **Qırmızıbazar** toponimində bu sözün işlənməsi ictimai quruluşla əlaqədardır. Yerli məlumatlara görə, 1924-cü ildə ilk dəfə burada 1 May Həmrəylik günü keçirilmiş və həmin vaxtdan da bu yer *Qırmızı Bazar* adlanmışdır [6, səh. 55]. **Qırmızı məbəd** toponimində isə söz rəng mənasını ifadə edir.

Şah sözü toponimiyada “*yüksəklik*”, “*böyüklük*”, “*şaha məxsus*” mənasında işlədilir. **Şah yolu, Şahyeri** kəndi toponimlərində də bu söz eyni mənada işlənmişdir.

Rayon ərazisində qeydə olunan **Bağırsaq meşəsi, Dəhnə dərəsi, Boz bəzi** coğrafi obyektlərinin adları da spesifik terminlərin köməyi ilə yaranmışdır.

Pir, ziyarət terminləri din və mövhumatla əlaqədar olaraq yaranmış toponimik terminlərdəndir. **Pirəhməd tapı, Pir, Pirağ bulaq, Ziyarət dağı** bu terminlər vasitəsilə yaranan toponimlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. Ankara. 1999. 374 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006. 791 səh.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006. 671 səh.
4. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Bibliografiya. Bakı, “Zərdabi-Nəşr”, 2016. 646 səh.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 427 səh.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 304 səh.
7. Cavad Heyət. Türk dillərində rənglərin yeri. Bakı, “Təhsil”, 2011. 354 səh.
8. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, “Altun Kitab”, 2015. 287 səh.
9. Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası. Bakı, “Nurlan”, 1999. 278 səh.
10. Məmmədov N.G. Toponimika. Bakı, “Bakı Dövlət Universiteti”, 2007. 408 səh.
11. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2009. 543 səh.
12. Tarix terminləri lüğəti. Bakı, “Altun Kitab”, 2006. 336 səh.
13. Medway D., Warnaby G. What's in a Name? Place Branding and Toponymic Commodification. Environment and Planning A: Economy and Space, 46. 2014. 153-167.
14. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. Москва, “Мысль”, 1974. ст. 382

Açar sözlər: *Xocavənd rayonu, termin, nomenklatura, toponimlər*

Keywords: *Khojavand region, term, nomenclature, toponyms*

Ключевые слова: *Ходжавендский район, термин, номенклатура, топонимы*

Summary

NOMENCLATURE TERMS IN THE CONTEXT OF TOPONYMES OF KHOJAVAND DISTRICT

Also related to geographical terms in the field of modern linguistics and geographical sciences a lot of research has been done. Geographical terms are more linguistic than linguistic aspect, and geographers tried to analyze it in a geographical direction. All-Turkic languages of the phonetic composition and etymological analysis of geographical terms it is interesting for the onomastics of related languages to be compared with gives facts. Geographical terms are not just words, they have great meanings behind them and when comparing these meanings with the materials of related languages it becomes possible to discover many undiscovered linguistic facts. Detected language facts are very necessary for Turkological onomastics. Until now a number of ancient Turkic toponyms in Azerbaijani onomastics geographical terms have been discovered. The interesting aspect of toponyms is that they some of the geographic names that form independent lexical meaning in our language although it is used as a possessive word and serves to

create new toponyms, after that the same geographical object in order to realize the name to it again type indicator is added. For example, Aghkand village, Derakand village and etc.

Резюме

НОМЕНКЛАТУРНЫЕ ТЕРМИНЫ В КОНТЕКСТЕ ТОПОНИМОВ ХОДЖАВЕНДСКОГО РАЙОНА

Также относительно географических терминов в области современной лингвистики и географических наук было проведено немало исследований. Географические термины имеют более лингвистический, чем лингвистический аспект, и географы пытались анализировать их в географическом направлении. Общeturkские языки фонетического состава и этимологического анализа географических терминов интересны для сравнения ономастики родственных языков с фактами. Географические термины — это не просто слова, за ними стоят огромные значения, и при сравнении этих значений с материалами родственных языков становится возможным обнаружить множество неоткрытых лингвистических фактов. Выявленные языковые факты весьма необходимы для тюркологической ономастики. К настоящему времени обнаружен ряд древнетюркских топонимов в географических терминах азербайджанской ономастики. Интересная сторона топонимов состоит в том, что они являются одними из географических названий, образующих в нашем языке самостоятельное лексическое значение, хотя оно употребляется как притяжательное слово и служит для создания новых топонимов, вслед за тем же географическим объектом с целью реализации названия к нему. снова добавлен индикатор типа. Например, село Агканд, село Дераканд и т.д.

RƏYÇİ: prof. Ə.Ş.Tahirzadə